

УДК 94:355.48(4-191.2)„1053/1072”

ВІЗАНТІЙСЬКО-ПЕЧЕНІЗЬКІ ВІЙНИ 1053–1072 рр. В РЕЦЕПЦІЇ ІОАННА СКІЛІЦІ ТА МИХАЇЛА АТАЛІАТА

Ольга БАБІЙ

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті проведено аналіз взаємовідносин Візантії та кочових племен, зокрема печенігів в 1053–1072 рр. Автором на основі свідчень Іоанна Скілиці та Михаїла Аталіата подано детальний опис військових кампаній у зазначений період. На основі джерел встановлено, що за період правління Константина X Дуки (1059–1067) імперія прийняла щодо печенігів стратегію умиротворення і з 1064 р. зовнішньополітична обстановка на північних кордонах Візантії на Балканах різко загострилася. Доведено, що в зв'язку з просуванням огузів із причорноморських степів в район нижньої течії р. Істр відбулося витіснення печенігів із означеного регіону, що в подальшому стало причиною початку боротьби імперії ромеїв із огузами, а згодом й печенігами.

Ключові слова: Візантія, фема Парістріон, ромеї, печеніги, візантійсько-печенізькі війни, Іоанн Скілиця, Михаїл Аталіат.

Дослідження військово-політичної історії населення Центрально-Східної та Південно-Східної Європи в добу раннього середньовіччя є одним із важливих завдань історичної науки. Ключовим для сучасної історіографії залишається вивчення проблем, пов'язаних з політичною історією держав, які в період Середніх віків мали розвинуту військову організацію та суттєво вплинули на мілітарну культуру сусідніх народів.

У другій половині XI ст. однією з найбільш могутніх держав у військово-політичному та соціально-економічному аспектах розвитку була Візантійська імперія. Після падіння Першого Болгарського царства у 1018 р. імперія ромеїв, завоювавши терени вищезазначеної Болгарської держави, вступила в тісні взаємозв'язки з кочовими племенами – печенігами, які кочували на території Північних Балкан, Північного Причорномор'я та Подунав'я ще з X ст. і займали території Задунайської Болгарії, які колись належали Першій Болгарській державі у IX – першій чверті X ст. Ранні взаємозв'язки та подальші війни Візантійської імперії з печенігами за домінування на Балканах відіграли одне з ключових значень для розуміння військово-політичних взаємовпливів і стратегічних пріоритетів держави ромеїв у Центрально-Східній Європі в період

XI–XII ст. Водночас, вони визначили стратегічні цілі тогочасних різних державних утворень та окремих кочових племен, зокрема угрів, торків, печенігів і половців. Саме тому ця тема є актуальною в контексті вивчення військово-політичних взаємин Візантійської імперії та кочівників в XI – першій половині XII ст.

Надзвичайно цінні свідчення щодо візантійсько-печенізьких взаємин в досліджувану нами епоху наявні у відомих візантійських істориків XI–XII ст. – Михайла Аталіата та Іоанна Скілиці. Саме тому метою цієї публікації було обрано всесторонній аналіз візантійсько-печенізьких воєн 1053–1072 рр. у рецепції вищезазначених ромейських авторів.

Після завершення війн 40–50-х рр. XI ст. у Візантії залишилися численні замки, на основі яких була організована нова система оборони кордонів. Для координації цієї оборони ромейським імператором Константином IX (1042–1055 рр.) була заснована фема-катепанат Парістріон з центром у м. Доростол. У період з 1051–1052 рр. печеніги влаштували активні набіги на Адріанополь. Візантійські воєначальники патрикій Михайл та Никифор Врієній, здійснювали воєнні кампанії на північ, знищуючи печенізькі загоны, що розсіялися на Балканах. Їм вдалося наздогнати дві багаточисельні орди: одну при Топліце, недалеко від Адріанополя, на р. Маріці й іншу при м. Галое, вже поблизу Старої Планіни, після чого печенігів прогнали за Балкани. Їхня зухвалість була приборкана, хоча вони й надалі робили набіги на Адріанополь, але принаймні з більшою обережністю, аніж раніше [4, с. 7–22].

Щоб припинити набіги печенігів та повернути Візантії її придунайські володіння, Константин Мономах наказав у 1053 р. своїм воєначальникам перейти Балкани. Той же самий аколуж Михайл і Василь Чернець, правитель Болгарії, який перебував у м. Ніш, перейшли зі своїм військом гірські перевали та поблизу Великого Преслава заснували укріплений табір. Візантійська армія була оточена загонами печенігів і взята в облогу. Через нестачу провіанту розпочався голод, який змусив візантійських командирів зважитися на відступ увечері. Та рух візантійців перерили печеніги й шлях був перегороджений. У нічному побоїщі візантійські полки майже без опору були знищені печенігами. Лише невелика частина візантійського війська встигла дістатися до Адріанополя. Всі успіхи колишніх перемог були втрачені.

Візантійський імператор хотів набрати нове військо, та йому порадили відмовитися від подальшої боротьби з печенігами: *«Богу, очевидно, не угодно, щоб ким би то не було згоріли одні з язиків, що*

існують у відомому числі по його волі» [1, с. 70–75]. Так у благочестивій гордості втішали себе візантійці, що змушені були купувати у варварів мир дорогою ціною. Пом'якшені щедрими дарами, печеніги зобов'язалися протягом 30-ти років спокійно жити на зайнятих ними територіях, не переходячи за Балкани без призову. А їхні володарі прийняті були до числа чинів Константинопольського двору.

З тих пір немає жодних згадок, а в джерелах печеніги не згадуються до 1059 р. В цьому ж році відчутного удару Візантійській імперії завдало угорське військо під командуванням короля Андраша I (1046–1060 рр.), яке вторглося в межі Болгарії. Варто відзначити, що під час правління Ісаака Комніна (1057–1059), а саме з 1059 р. печеніги знову змусили говорити про себе. Проти них виступив цього разу сам імператор і завдав їм низку поразок у Північно-Східній Болгарії. В цьому ж році угорське військо під командуванням короля Андраша I вторглося в межі Болгарії [11, с. 50–63].

Як зазначає Іоанн Скіліца: «...виповзли із нір, в яких ховалися, і знову почали спустошувати візантійські фемі...», очевидно, за намовою угорського короля Андраша I, який в той же період розірвав мирний договір з Візантією і почав наступальні дії [9, с. 198–340]. Але Угорщина скоро встановила мирні відносини з Візантійською імперією. Угорські послі зустріли візантійського імператора Ісаака Комніна в Сердці, куди він прибув зі своїм військом. Мир був відновлений. Після того Ісаак попрямував на схід за Балкани, для умиротворення печенігів. На цей раз вони майже не протиставили ніякого опору. Між правителями окремих печенізьких родів не було однастайності та згоди; один за іншим вони визнали над собою владу візантійського імператора й обіцяли зберегти вірність. Тільки Селте, відомий нам завдяки знаменитій переправі через протоку Боспор, не хотів скоритися, сподіваючись на неприступне знаходження свого притулку, який він знайшов собі поблизу р. Істр. Вождь дійшов до такого зухвальства, що не побоявся вийти у відкрите поле проти всіх сил імператора. Він був скоро покараний за свою сміливість. Повністю знищений висланим проти нього загоном, Селте уникнув полону тільки в лісах поблизу р. Істр. Його зміцнення було зайнято візантійським гарнізоном. Імператор Ісаак з успіхом повернувся назад, але, повертаючись додому, його військо дуже сильно постраждало від дощів, бур, граду та розливу р. Осми, через яку поблизу м. Ловчій йому довелося переправитися.

Похід Ісаака Комніна мав більш важливе значення, аніж про це повідомляють джерела. Внаслідок цього була відновлена візантійська влада у фемі Парістріон. Марістр Василий Апокап і Никифор Вотаніат, майбутній імператор, були залишені начальниками придунайських міст. Печеніги, живучи серед болгарського населення під управлінням своїх родових князів, визнаючи в той же час верховні права Візантійської імперії, не могли, звичайно, стати раптом осілими та спокійними підданими. Час від часу їхні загони грабували своїх сусідів, не виходячи за межі, призначені для кочування. Але якби не було припливу нових споріднених елементів з р. Істр, то ще можна було б привчати печенігів до деякої осілості та вселити їм повагу до авторитету Константинопольської влади.

Тим часом до Нижнього Подунав'я переселялися нові роди кочових племен – огузів, що рухалися по слідах печенігів, які пішли від них у межі Візантійської імперії. За період правління Константина X Дуки (1059–1067) імперія прийняла щодо печенігів стратегію умиротворення, визнавши, що військового вирішення цього питання немає. Умовою поселення в імперії було прийняття християнства. У зв'язку з цим відбувалися масові хрещення. Внаслідок цього відновилася стабільність, яка існувала ще на початку XI ст., про що свідчить кількісний аналіз нумізматичних знахідок [11, с. 50–63]. Вже з 1064 р. зовнішньополітична ситуація на північних кордонах Візантії, на Балканах, різко загострилася. Величезні маси кочівників-огузів почали просуватися з причорноморських степів у район нижньої течії р. Істр. Причиною цього переселення стали напади половців, які тіснили огузів на захід, а також дві нищівні поразки, які вони зазнали від київського князя Ізяслава Ярославича в 1055 та 1060 рр. [7, с. 158–168].

Згідно даних, які подає візантійський автор Михаїл Аталіат, їхня кількість становила 600 тис. осіб. Завдяки чисельній перевазі, вони легко перемогли розташовані на території колишнього Болгарського царства візантійські війська [6, с. 159–197]. Прикордонні поселення печенігів були спалені. Зруйнувавши Парістріон, огузи вторглися у внутрішні провінції імперії – у Манцикерт, Фессалоніки та Анатолію. Печеніги, йдучи від натиску й експансії київського князя і половців, перейшли р. Істр і приєдналися до боротьби з Візантійською імперією, яка була ослаблена протистоянням із огузами [3, с. 145–161].

Колишні гарнізони у фемі Парістріон виявилися недостатніми для прийняття серйозних заходів проти огузів. Про дунайську

флотилію, яка б могла перешкодити переправі через р. Істр зовсім немає згадок; на човнах, виготовлених з дерев'яних стовбурів і на шкіряних мішках із соломою, прив'язаних до хвостів коней, огузи переправилися на візантійський берег. Величезна орда, не знаходячи достатньо харчів для себе та коней, розсіялася по дунайській рівнині та розпочала спустошливі набіги на м. Солунь.

Імператор Константин X Дука звернувся до переговорів із обіцянками великих дарів, якщо огузи припинять спустошення і повернуться назад. Кілька знатних огузів прибули в столицю та були обдаровані великою увагою і почеснями. Але це не допомогло. Жага наживи та провіанту, якого не було достатньо в спустошеній Болгарії, гнала огузів далі на південь та захід. Фракія і Македонія видавались для них більш вигідними територіями. В Константинополі небезпека від огузів викликала крайнє збентеження і страх, під впливом якого з'явилася думка про переселення в Азію. Закон був загальний, а народ хотів умилоствити небесне правосуддя молитвами та процесіями з іконами.

Скоро стали приходити звістки, які вселили надію на поліпшення справ. Частина огузів пішла назад, за р. Істр, адже поширилися хвороби, почався голод і злидні. На ослаблених ворогів почали чинити напади печеніги та болгари, які легко знищували їх і забирали в полон. Багато полонених огузів перейшли на візантійську службу чи поселилися на вільні місця в Македонії [8, с. 89-95; 12, с. 41-65].

1 січня 1068 р. престол посів Роман IV Діоген (1068-1071), з ім'ям якого пов'язані вдалі військові кампанії проти печенігів у той період, коли він був дукою Сердіки. Першим його заходом були походи на схід проти сельджуків, чим він і завоював собі співчуття у народі та у високих колах суспільства. Оскільки стан військових сил імперії був доведений до межі ослаблення, то візантійський імператор скористався для своїх походів на схід загонами печенігів і огузів, які надали йому величезну допомогу як зразкова кіннота, яка використовувалася для добування припасів, а також для необхідних розвідок і розорення ворожої держави [10, с. 44-54]. Не вперше у великих розмірах була застосована система війни з тюркськими племенами за посередництва останніх. Хоча була одна незручність й разом з тим небезпека під час використання цього роду війська. Наскільки необачним було це рішення, показали найближчі події [5, с. 78-83; 11, с. 50-63].

Учасники походів Романа IV Діогена, спостерігаючи своїх нових товаришів в їхніх сутичках із турками-сельджуками, вражені були близькою родинною схожістю. На погляд візантійців, їх об'єднувала потворна зовнішність, схожі вигуки, така ж військова тактика та стратегія. Коли тюркська кіннота напала на огузо-печенізьке військо, то візантійці втратили будь-яку можливість розрізнити, хто є їхнім союзником, а хто ворогом. Тільки з близької відстані можна було відшукати схожі зовнішні ознаки та відмінності. Варто було побоюватися того, що незважаючи на візантійське золото та тканини, печеніги не залишаться байдужими до поклику крові, розпізнають у турках-сельджуках своїх братів і перейдуть на їхній бік.

Перед найфатальнішою битвою, яка закінчилася полонем Романа IV Діогена, весь огузо-печенізький загін перейшов у ворожий табір. Побоювання візантійського імператора, що всі інші наслідуватимуть цей приклад, у кінцевому результаті було виправлене відновленою присягою огузів-печенігів на вірність імперії, яку вони дали за своїми кочівницькими звичаями. Ми можемо припускати, що саме це побоювання фатально вплинуло на результат бою при Манцикерті (1071 р.), хоча печеніги чесно зберегли цю клятву.

Візантійська імперія, серед важливих заслуг якої історія повинна врахувати її сприяння зближенню різноетнічних племен і народів, познайомила між собою дві розрізнені гілки тюркського племені. Це знайомство не опинилося на узбіччі впливу на хід майбутніх подій і завдало немало шкоду імперії. Варто відзначити, що огузи та печеніги були надзвичайно невгамовним, вкрай неспокійним елементом населення. У будь-яку хвилину вони готові були осідлати своїх коней та йти за кожним шукачем пригод, який обіцяв їм здобутки та винагороди. Той, хто був незадоволений візантійським урядом і намагався посісти престол Візантійської імперії та жадав помсти, тому варто було тільки перейти за Балкани, щоб знайти ціле військо готових союзників.

Услід за печенігами та огузами, жага до влади та візантійського золота змушувала влаштовувати спустошливі набіги на територію Візантійської імперії й інше кочове плем'я, а саме половців. Немає жодних підстав вважати, що печеніги, а потім і половці змогли би раптово призвичаїтися до міського життя імперії та без будь-якого примусу чи необхідності почали займатися землеробством, що у свою чергу робили етнічні елементи, котрі були переселені з завойованих Візантійською імперією територій [2, с. 116–165].

Згідно даних, які подає візантійський автор XI ст. Михаїл Аталіат, можна стверджувати, що змішане, різномовне населення деяких великих міст феми Парістріон хоч і перейняло печенізький спосіб життя, але, тим не менше, це населення не було печенізьким, а навпаки, іноді багато потерпало через сусідство з кочівниками.

Константинопольський уряд зрозумів, яку вигоду вони можуть отримати з цього протистояння. Щоб утримати за собою принаймні номінальну владу в Нижньому Подунав'ї та замкнути кочову орду, що оселилася у візантійській Болгарії у більш-менш твердому колі, необхідно було приносити великі жертви. Тоді як Болгарія «стогнала» під ярмом візантійської фінансової системи, войовниче населення Парістріону щорічно отримувало з Константинополя багаті податки. Годі й казати про те, що водночас кочівницькі племена нічого не платили. Ця поступливість і щедрість вибагливої візантійської скарбниці пояснюється бажанням підтримати слабші зв'язки між центром імперії та північними її околицями, щоб не випустити з рук впливу на всю територію імперії між р. Істр і Балканами [2, с. 243–332].

Список використаних джерел та літератури

1. Анна Комнина, *Алексиада*, пер. Я. Любарского, Санкт-Петербург 1996, 704 с.
2. В. Васильевский, *Византия и печенеги*, [в:] *Труды В. Васильевского*, Санкт-Петербург 1908, с. 116–165, 243–332.
3. С. Козлов, *Больше, чем враг. Особенности изображения печенегов в византийской литературе эпохи первых Комнинов*, «Byzantinoslavica» 2013, vol. 72 (1–2), с. 145–161.
4. С. Козлов, *Византийская традиция о последней византино-печенежской войне*, «Европа. Международный альманах» 2011, Вып. X, с. 7–22.
5. А. Лебедев, *История Византии*, Москва 2005, 784 с.
6. Михаил Аталиат, *История*, [в:] *Гръцки извори за българската история*, под. ред. И. Дуйчева, София 1965, с. 159–197.
7. А. Мохов, *К административной структуре Византийской империи на Дунае в период войны с узами (1064–1065 гг.)*, «Античная древность и средние века» 1999, Вып. 30, с. 158–168.
8. Г. Острогорский, *История Византийского государства*, пер. М. Грацианского, Москва 2011, 914 с.
9. Скилица–Кедрин, *Кратка история*, [в:] *Гръцки извори за българската история*, под. ред. И. Дуйчева, София 1965, с. 198–340.

10. С. Темушев, *Печенеги в событиях междоусобицы 1015–1019 гг. на Руси сквозь призму источников*, [в:] *Российские и славянские исследования*, Мінск 2004, с. 44–54.

11. Ф. Успенский, *История Византийской империи*, Москва 1997, 829 с.

12. Ж. Шейнэ, *История Византии*, Москва 2006, 158 с.

ВИЗАНТИЙСКО-ПЕЧЕНЕЖСКИЕ ВОЙНЫ 1053–1072 ГГ. В РЕЦЕПЦИИ ИОАННА СКИЛИЦЫ И МИХАИЛА АТАЛИАТА

Ольга БАБИЙ

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

В статье проведен анализ взаимоотношений Византии и кочевых племен, в частности печенегов в 1053–1072 гг. Автором на основе свидетельств Иоанна Скилицы и Михаила Аталиата подано детальное описание военных кампаний в указанный период. На основе источников установлено, что за период правления Константина X Дуки (1059–1067) империя приняла относительно печенегов стратегию умиротворения и с 1064 внешнеполитическая обстановка на северных границах Византии на Балканах резко обострилась. Доказано, что в связи с продвижением огузов из причерноморских степей в район нижнего течения р. Истр произошло вытеснение печенегов из вышеупомянутого региона, что в дальнейшем стало причиной начала борьбы империи ромеев с огузами, а впоследствии и печенегами.

Ключевые слова: Византия, фема Паристрион, ромеи, печенеги, византийско-печенежские войны, Иоанн Скилица, Михаил Аталиат.

THE BYZANTINE-PECHENEGS WARS 1053–1072 IN PERCEPTION JOHN SKYLITZES AND MICHAEL ATTALAIATES

Olga BABIY

Yuri Fedkovych Chernivtsi National University

The article analyzes the relationship between Byzantium and nomadic tribes, in particular the pechenegs in 1053–1072. The author based on written sources, in particular John Skylitzes and Michael Attaleiates gives a detailed description of military campaigns in this period. On the basis of sources it is established that during the period of the reign of Constantine X Doukas (1059–1067) the empire adopted a pacification strategy with respect to pechenegs and from 1064 the foreign political situation on the northern borders of Byzantium in the Balkans sharply deteriorated. It is proved that in connection with the advance of the oghuz turks from the Black Sea steppes to the lower reaches of the Istres river

there was a replacement of the pechenegs from the above-mentioned region, which later became the reason for the beginning of the struggle of the Byzantium with the oghuz turks and later the pechenegs.

Keywords: Byzantium, Theme Paristrion, Byzantine Greeks, Pechenegs, Byzantine-Pechenegs wars, John Skylitzes, Michael Attaleiates.